

до образотворчої діяльності. Поряд з цим відбувається уточнення та узагальнення предметів та їх властивостей, формування уявлень про них, удосконалення сприймання творів мистецтва, формування оцінного ставлення до них, засвоєння прийомів та навичок зображувальної діяльності, засвоєння відповідного мовленнєвого матеріалу.

Література

1. Катаєва А. А. Целостное восприятие предмета у аномальных детей дошкольного возраста / А. А. Катаєва / Вопросы воспитания и обучения аномальных детей дошкольного возраста : сб. научн. труд. // Под ред. Носковой Л. П. — М. : Издательство АПН СССР. НИИ Дефектологии, 1980. — 82 с.
2. Сакулина Н. П. Рисование в дошкольном детстве / Н. П. Сакулина. — М. : Просвещение, 1965. — 212 с.
3. Венгер А. О. Воспитание и обучение (дошкольный возраст) / А. О. Венгер. — М. : Просвещение, 1969. — 150 с.
4. Рау М. Ю. Изобразительная деятельность учащихся с нарушениями слуха / М. Ю. Рау. — М. : Просвещение, 1989. — 140 с.

УДК 37.015.3-376.352: 373.3

РУШІЙНІ СИЛИ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Вадим Кобильченко

У статті розглядаються рушійні сили психосоціального розвитку в нормі й при зоровій патології.

Ключові слова: психосоціальний розвиток, внутрішні та зовнішні умови розвитку, взаємодія біологічних та соціальних чинників, соціальна взаємодія, сенсорні порушення, соціалізація, індивідуалізація.

ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ ПСИХОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматриваются движущие силы психосоциального развития в норме и при зрительной патологии.

Ключевые слова: психосоциальное развитие, внутренние и внешние условия развития, взаимодействие биологических и социальных факторов, социальное взаимодействие, сенсорные нарушения, социализация, индивидуализация.

DRIVING FORCES OF PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT AS A PROBLEM OF THE PSYCHOLOGICAL THEORY OF THE PERSONALITY

The driving forces of psychosocial development in norm and at visual pathology are considered in the article.

Keywords: *psychosocial development, internal and external conditions of development, interaction of biological and social factors, social interaction, touch violations, socialization, individualization.*

У сучасній психології склався підхід до проблеми розвитку особистості як до розвитку психосоціального, оскільки практично неможливо відокремити одне від іншого, тому що онтогенез є цілісним процесом, у якому обопільно детерміновані розвиток психіки та розвиток особистості [3].

З'явившись на світ, людина вступає у певні взаємини з довкіллям, при цьому зовнішнє середовище є не тільки своєрідним тлом, на якому відбувається розвиток, а постає як основне джерело психосоціального розвитку дитини, виконуючи своєрідну функцію його «запуску» та координації внутрішніх психічних процесів [1; 11].

Окремі дослідники [5] у своїх працях наголошують на тому, що дитина на початку онтогенезу є певним реактивним утворенням, яке адаптується до зовнішнього середовища. Тобто, іншими словами, на цьому етапі розвитку для людини не характерна активність, вона є пасивною істотою. Лише на наступних стадіях свого розвитку дитина поступово починає вивільнюватись від тиску довкілля, проте на початку розвитку, коли у дитини ще не існує розгорнутого мовлення та системи уявлень, вона цілком залежить від зовнішніх впливів довкілля. Відомий радянський психолог С.Л. Рубінштейн стверджував, що «психічні прояви виникають в індивіда під тиском зовнішнього впливу» [11]. В цьому випадку визначальної ролі у детермінації психіки набуває подразник, об'єкт.

Суть іншого підходу полягає у тому, що розвиток дитини відбувається спонтанно на основі вроджених, спадкових властивостей, по мірі їх визрівання [10], адже вже з самого початку свого життя кожна окрема людина володіє самостійною силою реакцій на зовнішні впливи.

На нашу думку, не має перспектив ідеалістичне розуміння розвитку особистості, головним критерієм якого є тільки внутрішні умови. Водночас помилковою вважаємо позицію, яка виводить розвиток тільки із зовнішніх чинників, оскільки в цьому разі вже у вихідному пункті розвитку зовнішні умови відокремлюються від внутрішніх. Проте, якщо відкинути (особливо на початку онтогенезу) внутрішні

(спадкові) умови, то від взаємодії зовнішнього та внутрішнього у їх діалектичній єдності нічого не залишиться.

Усі внутрішні умови психічного розвитку (включаючи спадкові та вроджені) завжди й безперервно взаємопов'язані з різноманітними зовнішніми впливами, які в якості подразників, сигналів, об'єктів сприймаються індивідом. Якщо вважати, що психічне виникає на рубежі пренатального та постнатального періодів життя людини, тобто з моменту народження індивіда, то в якості вихідних зовнішніх впливів, що детермінують увесь цей складний процес, постають елементарні подразники, сигнали та об'єкти (світлові, тактильні, звукові, смакові і т.д.), які зумовлюють виникнення початкових відчуттів та емоцій. Однак будь-яке початкове відчуття обов'язково передбачає не тільки орієнтувальні, а й специфічні для нього рефлекторні реакції. Тобто, для кожного виду відчуттів головне значення мають саме специфічні для нього рефлекторні реакції, які бувають як безумовними, вродженими, так і умовними, набутими. Безумовні, фіксовані спадковістю рефлекси створюють генетичну основу рефлекторної діяльності кожного аналізатора. Тільки на цій основі й можуть спочатку виникнути найпростіші первинні психічні явища (відчуття тощо), під впливом перших зовнішніх впливів. У процесі подальшої взаємодії людини зі світом поступово формується й розвивається більш складна спільна діяльність аналізаторів, у якій спадкове, вроджене та набуте неможливо відокремити одне від одного.

Відповідно до нашої точки зору, розвиток безумовно залежить від організму, оскільки саме анатомо-фізіологічна будова людини робить її носієм свідомості, дозволяє їй мати мову й високорозвинений інтелект, тоді як аномалії в анатомо-фізіологічній будові організму, зумовлені генетично, або ті, що виникли від народження чи внаслідок травми чи захворювання, неодмінно негативно позначаються на психосоціальному розвитку особистості.

Проте, очевидним також є і те, що психосоціальний розвиток організму залежить від соціального середовища не менше, ніж від біологічної основи розвитку індивіда. Прикладом рівнозначності дії внутрішніх та зовнішніх чинників, взаємодії біологічного та соціального є особливості психосоціального розвитку дітей із сенсорними вадами. Так, зокрема, важкий зоровий дефект призводить до редукованості або випадіння візуального сприймання дефіциту інформації, що суттєво порушує взаємодію дитини з довкіллям.

Якщо вслід за Дж. Локком вважати, що в момент народження людина подібна до «чистої дошки» (*tabula rasa*), а суспільство наносить на цю «дошку» знання, правила поведінки, то справедливо

було б очікувати на суттєві порушення в розвитку дитини, оскільки приблизно 80% інформації сприймається дитиною через зоровий аналізатор, а вікарне научіння є провідним видом научіння в ранньому онтогенезі.

Однак цього не відбувається, оскільки, як справедливо зазначав С. Л. Рубінштейн [11], особистість є самодостатнім цілим, самодетермінованою системою, кожен елемент якої визначається у її власних межах, і взаємозалежність між елементами також є елементом цієї системи. Особистість, таким чином, замикається у єдине закінчене ціле, автономне стосовно навколишнього середовища.

Отже, справедливою є теза про те, що психіка в цілому є самодетермінованою системою, яка водночас зумовлена впливом середовища. Таким чином, біологічною основою розвитку сліпої дитини є структурна перебудова збережених аналізаторів — компенсація, а соціальною — цілеспрямована психолого-педагогічна корекція.

Про величезну роль соціального в розвитку людини яскраво свідчить факт існування другої сигнальної системи. Вона фіксує в собі соціальну зумовленість природної рефлексорної діяльності мозку. Слово є для людини тим подразником, який обумовлює не тільки мисленнєву діяльність, а й життя усього організму. Однак таке опосередкування біологічного соціальним зовсім не означає витіснення першого другим, оскільки вже перші впливи зовнішнього світу на людину опосередковуються специфічними внутрішніми умовами, якими у цьому випадку є анатомо-фізіологічні системи, перш за все головного мозку, і, зокрема, фізіологічні задатки, сформовані у пренатальному періоді.

Самі по собі зовнішні причини (соціальні впливи) поза їх взаємодією з внутрішніми умовами є явно недостатніми, хоча й необхідними для психосоціального розвитку. Відповідно до цього, самі по собі внутрішні умови поза їх взаємодією із зовнішніми чинниками також є недостатніми, оскільки психосоціальний розвиток завжди відбувається на основі взаємодії зовнішнього (соціального) та внутрішнього (біологічного). Цей дуалізм, на думку А. В. Брушлінського [3], може бути виражений таким чином:

- а) біологічне = тваринне = внутрішнє = індивідуальне;
- б) соціальне = людське = зовнішнє = колективне.

На думку С. Л. Рубінштейна, «біологічне й соціальне не є самостійними факторами. У характері людини немає властивостей, які були б однозначно зумовлені біологічними особливостями її організму незалежно від соціальної ситуації, у якій людина розвивається, як немає у ньому реально існуючих окремих компонентів, які були б

однозначно визначені соціальними стосунками у відриві від біологічних особливостей конкретного індивіда» [11].

Нашій точці зору відповідає також позиція Д. Брунера [2], яка полягає у рівнозначності зовнішнього (соціального) та внутрішнього (біологічного). У своїх працях він зазначав, що когнітивний розвиток дитини відбувається як у напрямку ззовні усередину, так і у зворотному напрямку — зсередини назовні. Під зовнішнім він розуміє вплив на індивіда культури, а під внутрішнім — спадковість.

Яскравим прикладом цього може слугувати теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Згідно з нею, у процесі розвитку особистості відбувається взаємодія нового зі старим, набутих раніше. При впливі якісно нової для особистості інформації, яка суперечить тому, що вже засвоєно нею, стало невід'ємною частиною її внутрішнього світу, відбувається порушення рівноваги між внутрішнім та зовнішнім — *когнітивний дисонанс*. Для того, щоб відновити порушену рівновагу, дитині необхідно або включити це зовнішнє у своє внутрішнє, або відкинути його зовсім. В разі інтеріоризації (включення) цього нового, старі поняття, система ставлень переглядаються нею, трансформуються, тобто відбувається реорганізація структури психіки дитини.

Таким чином, принцип взаємодії дозволяє зрозуміти й пояснити діалектику розвитку людини, основні його закономірності.

При поясненні детермінації психосоціального розвитку недостатньо лише брати до уваги факт постійної взаємодії зовнішнього та внутрішнього. Необхідно враховувати і те, що взаємодія індивіда із зовнішнім світом завжди відбувається за вже відомими формулами «зовнішнє через внутрішнє» і «внутрішнє через зовнішнє». Лише у цьому випадку зберігається суттєва різниця між зовнішнім та внутрішнім, виключається їх ототожнення. Вихідні відмінності між зовнішнім та внутрішнім в онтогенезі не зникають, а лише видозмінюються під час дійсно безперервної взаємодії зовнішнього та внутрішнього. При цьому зовнішні впливи, взаємодіючи з внутрішніми умовами, детермінуються ними і, водночас, детермінують їх.

Інакше кажучи, зовнішні впливи віддзеркалюються від внутрішніх умов, які у свій час формувались залежно від попередніх впливів. Таким чином, будь-який психологічний ефект зовнішнього впливу на особистість зумовлений її попереднім розвитком. Саме так, в результаті взаємодії внутрішніх та зовнішніх умов, у психіці індивіда виникають новоутворення, які якісно її видозмінюють.

Узагальнюючи сказане, слід відмітити, що основним способом існування психіки є процес, тобто взаємодія зовнішніх та внутрішніх чинників розвитку людини. Внутрішні умови постійно змінюються,

трансформуються в результаті впливу на психічний розвиток індивіда зовнішніх умов. Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток людини завжди (з моменту народження) детермінується зовнішніми умовами, які безперервно, з самого початку, перебувають у взаємодії із внутрішніми умовами, що поступово змінюються й усе більше ускладнюються.

Постійне виникнення та утворення нового у психіці дитини характеризує процес її розвитку, який включає єдність двох протилежностей:

- інтеріоризацію (інтерналізацію) — включення дитиною у своє «внутрішнє» зовнішніх соціальних впливів;
- екстеріоризацію (екстерналізацію) — використання дитиною нагромадженого соціального досвіду.

Л. С. Виготський [4] під інтеріоризацією розумів перш за все соціалізацію, тобто формування соціальних структур когнітивних процесів. Усе внутрішнє у своїх вищих формах, на його думку, було у свій час зовнішнім. Відповідно до цього, будь-яка вища психічна функція обов'язково минає зовнішню стадію розвитку. Таким чином, за Л. С. Виготським, принцип інтеріоризації відображає вторинність в цілому внутрішніх психічних утворень по відношенню до зовнішньої реальності. Вона була зовнішньою вже тому, що вона була соціальною раніше, ніж стала внутрішньою, власне психічною функцією. Л. С. Виготський писав: «Ми можемо сформулювати загальний генетичний закон культурного розвитку в такому вигляді: будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах, спочатку — соціальному, потім — психологічному, спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, згодом усередині дитини як категорія інтрапсихічна. Ми могли б сказати, що психічна природа людини являє сукупність суспільних відношень, перенесених усередину, що стали функціями особистості та формами її структури» [4].

Такі новоутворення виявляють себе завдяки процесу екстеріоризації, оскільки за О. М. Леонтьєвим [8], внутрішнє діє через зовнішнє і цим самим змінює його та себе. Тобто, внутрішнє, суб'єктивне впливає на зовнішнє, об'єктивне, і в такий спосіб відбувається перетворення й творення об'єктивної реальності.

І хоча вірним є те, що поведінка людини переважно не є інстинктивною, спадковою, а формується в ході онтогенезу, в результаті інтеріоризації соціальної взаємодії, однак не менш вірним є й інше — об'єктивна поведінка людини детермінується суб'єктивним (внутрішнім світом людини). Будь-який поведінковий акт завжди

включає імпульс до дії та саму дію. Проте, перші зовнішні дії ніколи не виникають раніше за внутрішні відчуття.

На користь цього твердження наведемо висловлювання Г. С. Костюка [6], який зазначав, що багатство суб'єктивного світу людини, її суб'єктивних властивостей та якостей визначається багатством її дійсних відношень до об'єктивного світу — природного та суспільного. Формуючись у процесі діяльності людей, психічні процеси та психічні властивості людини в ній і виявляються, об'єктивуються. У цій діяльності суб'єктивне стає об'єктивним, через неї воно і впливає на об'єктивну дійсність.

Таким чином, психічне визначає й регулює будь-які дії, вчинки та діяльність людини в цілому. У цій дихотомії зовнішнього та внутрішнього, процесів інтеріоризації — екстеріоризації полягає розуміння детермінації й вияву активності людини, вищою формою якої є її діяльність.

Взаємостосунки з близькими людьми не тільки забезпечують дитині позитивне самопочуття та сприятливий емоційний фон, але й стають головним джерелом її особистісного зростання. Саме у процесі таких контактів дитини з соціальним довкіллям відбувається раціональний, емоційний та вольовий взаємовплив та взаємодія індивідів [9]. Така соціальна взаємодія забезпечує перетворення унікальних «екзистенційних досвідів» у певний індивідуальний досвід окремого індивіда.

Отже, процес розвитку особистості відбувається в системі її соціальних стосунків, які опосередковуються діяльністю дитини. Саме у системі цих стосунків з іншими людьми, в результаті міжособистісної (інтерперсональної) взаємодії «Я» індивіда з іншими «Я», й відбувається становлення та розвиток особистості.

Розвиток особистості — це насамперед процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті його соціальної взаємодії. Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови становлення особистості, в процесі онтогенезу дитина вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіваючи досягненнями людства. Функції, які формуються протягом цього процесу, відтворюють в особистості історично сформовані людські якості [7].

Термін «соціалізація» відповідає тим концепціям, які стверджують, що людина на момент народження є асоціальною істотою. Відповідно до цього, соціалізація — це процес перетворення асоціального індивіда у соціальну особистість, що володіє прийнятними в суспільстві формами поведінки, необхідними соціальними нормами та ролями. Таким чином, завдяки соціалізації люди вчаться жити спільно та ефективно взаємодіяти між собою.

Соціалізація детермінована певними **чинниками**:

- соціальними інститутами — сім'я, школа, неформальна група тощо;
- взаємовпливом людей у процесі спілкування та спільної діяльності;
- первинним досвідом, пов'язаним з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій та елементарних форм поведінки;
- процесами саморегуляції, що співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль.

Процес соціалізації можна охарактеризувати як поступове розширення на основі набутого індивідом соціального досвіду, сфери його діяльності й спілкування, як процес становлення самосвідомості й активної життєвої позиції.

Таким чином, розширення та поглиблення соціалізації індивіда відбувається у трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні, самосвідомості. У сфері діяльності соціалізація виявляється у розширенні видів діяльності, її осмисленні індивідом. У сфері спілкування відбувається розширення кола спілкування, збагачення його змісту, пізнання інших людей, розвиток вмінь спілкування. В сфері самосвідомості формується образ власного «Я» як активного суб'єкта діяльності, загальна самооцінка, відбувається осмислення своєї соціальної приналежності, соціальної ролі [12].

Особливе значення в соціалізації індивіда має розвиток його контактів з іншими людьми, оскільки завдяки цим контактам людина починає правильно сприймати й оцінювати себе та інших. Крім того, саме у процесі соціальної взаємодії, яку індивід інтеріоризує, він стає особистістю, набуває здатності бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом соціальних впливів.

Цей принцип відображає закономірність розвитку особистості, яка полягає у певній дихотомії двох складних явищ, які є моментами єдиного процесу соціального розвитку.

Соціалізація дитини цілком зумовлена суспільством, проте суспільство детермінує також *індивідуалізацію* (персоналізацію), спрямовує процес психосоціального розвитку, який разом з тим можна розглядати як процес іманентного розвитку й саморозвитку психіки та особистісних властивостей індивіда [12].

Так, наприклад, міжособистісні стосунки у малій групі загострюють протиріччя між потребою індивіда бути неповторною особистістю (потреба в індивідуалізації) з об'єктивною готовністю рефе-

рентної групи сприймати лише ті особистісні прояви індивіда, які відповідають цінностям та нормам цього загалу.

Таким чином, можна сказати, що розвиток особистості завжди відбувається між двома «полюсами»: *соціалізацією* та *індивідуалізацією*. Йому притаманна універсальна пластичність щодо соціальних впливів, щодо тих поведінкових норм, які пропагує суспільство. Розвиток особистості відбувається через асиміляцію структур соціальної взаємодії, які існують в суспільстві.

На противагу соціалізації, суть індивідуалізації полягає у необхідності та прагненні дитини усвідомити своє «Я», зрозуміти й оцінити його та зберегти незалежно від зовнішніх впливів. У дитини поступово, по мірі її психофізичного зростання, формується й розвивається прагнення до особистісної незалежності, до початкової особистісної свободи. Послідовні кроки реалізації цього життєво важливого прагнення є такими:

- фізична незалежність (відокремлення дитини від організму матері);
- фізіологічна незалежність (здатність самостійно задовольняти свої органічні потреби);
- психологічна незалежність (здатність людини думати й чинити цілком самостійно, відповідно до власних принципів, внутрішньої моралі та особистісної позиції).

Саме у цьому й виявляється сутність процесу емансипації особистості, її індивідуалізації.

Отже, якщо в процесі соціалізації відбувається засвоєння індивідуального соціального досвіду через освоєння дитиною предметів, знарядь, знаків, символів; через оволодіння соціально зафіксованими діями, способами поведінки й взаємодії, то у процесі індивідуалізації відбувається порівняння власного «Я» з іншими, актуалізується «Я» особистості, яке вона прагне ствердити серед інших «Я». Дитина намагається виявити себе, виділитись з-поміж інших дітей, хоче, щоб її помітили та оцінили [12].

Інакше кажучи, шляхом індивідуалізації відбувається екстеріоризація внутрішнього світу дитини, її особистісних властивостей, що сформувались у процесі соціалізації, інтеріоризації досвіду соціальної взаємодії.

Таким чином, спочатку у дитини існує позиція «інші та Я», коли дитина наслідує в усьому дорослих, прагне бути схожою на них, а згодом у неї виникає друга внутрішня позиція «Я та інші», оскільки дитина починає усвідомлювати свою неповторність, несхожість на інших, тобто, виділяє своє «Я» з-поміж інших «Я», інколи навіть протиставляючи своє «Я» іншим «Я».

Процес розвитку особистості образно можна порівняти з річкою, яка тече між двох берегів — соціалізації та індивідуалізації, тобто, розвиток особистості є цілісним процесом соціалізації — індивідуалізації. Проте, співвідношення або питома вага соціалізації та індивідуалізації на різних етапах онтогенезу має свої відмінності. Так, зокрема, до трьох років превалює соціалізація, десь, приблизно, у три роки проявляє себе індивідуалізація у перших дитячих спробах самоствердження («Я сам»), а у підлітковому віці соціалізація та індивідуалізація тісно взаємодіють між собою, являючи собою єдність й боротьбу протилежностей.

З позицій П. Блоса, існують дві фази індивідуалізації: на третьому році життя і у підлітковому віці, які характеризуються спільними особливостями:

- підвищеною сенситивністю особистості;
- наявністю потреби змінити себе, щоб відповідати новим вимогам розвитку;
- появою психопатологічних симптомів в разі неможливості впоратись з віковими завданнями розвитку;
- процесами відокремлення від близьких людей, які дозволяють індивіду знаходити об'єкти любові поза сім'єю.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що процес становлення особистості відбувається у різноманітних суспільних відносинах, в які індивід включається завдяки своїй діяльності, проявляючи при цьому себе як особистість. І хоча норми цього розвитку задані суспільством, що зумовлює характер формування соціальних зв'язків, відношень та внутрішньої позиції особистості, надзвичайно важливе значення у цьому процесі має здатність індивіда до самовираження, самореалізації, яка створює умови поряд із засвоєнням суспільних норм та принципів для втілення завдань особистісного зростання, перетворення себе та оточуючих людей.

В основі будь-якого розвитку завжди лежить єдність та боротьба суперечностей, які є внутрішньою рушійною силою процесу розвитку. Саме розв'язання внутрішніх суперечностей приводить до нового етапу розвитку, просуваючи його далі по «спіралі» [12].

Це означає, що розвиток слід розуміти як складний системно-організований процес, що має різноманітні стадії, періоди, етапи, фази, сторони, рівні; йде по спіралі дискретно й неперервно, диференційовано та інтегровано, як перехід кількості у якість і навпаки; йде від більш низьких рівнів до більш високих при повторюваності, наступності та невідворотності в єдності й боротьбі протилежностей [12].

У прогресивному поступальному розвитку особистості відбувається зміна літичних періодів періодами критичними, тобто зміна

періодів повільного руху періодами кардинальних змін, накопичення новоутворень. Тобто поступальний розвиток забезпечується появою новоутворень, критична маса яких стрімко збільшується у критичні періоди розвитку. І хоча розвиток поєднує в собі моменти інволюції (зворотного розвитку), визначальним усе ж є саме поява новоутворень, які забезпечують рух, вихід за межі наявних можливостей. Крім того, новоутворення являють собою якісно новий спосіб функціонування психіки особистості [9].

Таким чином, розвиток особистості являє собою складний поліфакторний процес, який включає психічний та соціальний розвиток дитини, є результатом її взаємодії з соціальним довкіллям, що відбувається через діяльність.

Література

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. — М. : Просвещение, 1968. — С. 410-439.
2. Брунер Д.С. Психология познания / Д.С. Брунер. — М. : Прогресс, 1977. — С. 14-130.
3. Брушлинский А.В. О соотношении биологического и социального в развитии личности / А.В. Брушлинский // Теоретические проблемы психологии. — М. : Наука, 1974. — С. 83-95.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь / Лев Семенович Выготский. — М. : Педагогика, 1982. — С. 56-71. — (Собр. соч. в 6 томах. — Т.2.).
5. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. — М. : Политиздат, 1988. — 319 с.
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. — К. : Радянська школа, 1986. — 609 с.
7. Краткий словарь по социологии / [сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова]. — М. : Политиздат, 1989. — 479 с.
8. Леонтьев А.Н. Природа и формирование психических свойств и процессов человека / А.Н. Леонтьев // Вопросы психологии. — 1955. — № 1. — С. 29.
9. Немов Р.С. Психология / Р.С. Немов. — М. : ВЛАДОС, 1995. — 576 с. — (В 3 кн. — Кн.1. Общие основы психологии).
10. Роджерс К. Творчество как усиление себя / К. Роджерс // Вопросы психологии. — 1990. — № 1. — С. 164.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. — М. : Издательство АН СССР, 1957. — С. 9-11.
12. Фельдштейн Д.И. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д.И. Фельдштейн. — М. : Международная педагогическая академия, 1995. — 368 с.